

ה"דשדוש" - אז והיום

לקחים ללחימה ברצועת עזה ולקבלת ההחלטות משהיית צה"ל בלבנון עד הנסיגה לאוואלי באוקטובר 1983

עפר שלח, ירדן אסרף | 5 ביוני, 2024

בימים אלה, כשמתעצם הוויכוח על המשך הלחימה ברצועת עזה במסגרת מערכת "חרבות ברזל" - מהן המטרות הראויות והניתנות להשגה, וכיצד להשיגן - ובצידו קיים שיח הולך וגובר על העצמת המערכה בלבנון, כולל על האפשרות של כיבוש שטח בדרומה, ראוי לחזור לתהליכי קבלת ההחלטות, לאווירה הציבורית ולהשלכות על צה"ל באותה תקופה קריטית, ובעיקר לפרק הראשון שלה - מספטמבר 1982 ועד שנה מאוחר יותר, עת נסוג צה"ל חד-צדדית אל מדרום לאוואלי. קווי הדמיון עם מה שמתרחש עתה, ועם מה שעלול להתרחש אם תהיה חזרה על טעויות העבר, הם רבים - ויש בהם משום נורת אזהרה למקבלי ההחלטות בכל הדרגים.

הנימוקים להישארות צה"ל בקווי ספטמבר 1982 גם לאחר יציאת אש"פ מביירות

ב-31 באוגוסט 1982, כשלושה חודשים לאחר שפרצה מלחמת לבנון הראשונה, יצאו יאסר ערפאת ואלפי אנשי אש"פ (שר החוץ יצחק שמיר, בנאום בכנסת, אמד את מספרם ב-11 אלף),¹ את ביירות, בדרכם לטוניס ולסוריה. בכך, הושלמה בהצלחה המשימה המוכרזת של מבצע "שלום הגליל" - להסיר מצפון ישראל את איום הרקטות. ואולם צה"ל, כידוע, לא נערך שוב מדרום לגבול הבינלאומי בין ישראל ללבנון אלא לאחר שמונה עשרה שנים, מאות רבות של הרוגים ושלוש נסיגות מוכרזות: בספטמבר 1983 נסוגו הכוחות לקו מדרום לנהר האוואלי; ב-1985 ל"רצועת הביטחון", בה לחמו חיילי צה"ל וצד"ל נגד ארגון חיזבאללה; ובמאי 2000 עד לגבול הבינלאומי. מספרם של קציני וחיילי צה"ל שנהרגו ב-18 שנים אלה לא פורסם מעולם רשמית, אבל על פי אומדנים בדוקים² הוא הגיע ל-675 לוחמים, שיחד עם כ-540 הרוגים מיוני עד ספטמבר 1982 העמידו את מחירה של המערכה בלבנון במובנה המלא על 1,217 הרוגים. כ-250 מהם נהרגו בתקופה שבין ספטמבר 1982 לנסיגה לרצועת הביטחון ב-1985.³ את המחיר הביטחוני של צמיחת חיזבאללה, והפיכתו לאויב המאיים ביותר על גבולותיה של ישראל, ואת המחירים המדיניים, החברתיים והפנים-צבאיים של השהייה בלבנון, מדינת ישראל משלמת עד היום.

נסיבות פריצתה של מלחמת לבנון הראשונה שונות מהותית מאלה של "חרבות ברזל", כמובן, שכן לא החלה בהתקפה מאסיבית שתוצאותיה טראומטיות כמו ב-7 באוקטובר 2023. לאחר שנה של הפסקת אש מקיץ 1981, הייתה העילה לפריצת המלחמה ההתנקשות בשגריר ישראל בבריטניה, שלמה ארגוב, ב-3 ביוני 1982. ואולם כאז כן עתה מטרתה המוצהרת הייתה להסיר איום ביטחוני ישיר וממשי על חבל ארץ שלם, כפי שהיו הקטיושות על צפון הארץ בראשית שנות השמונים. יש דמיון רב הרבה יותר בדיון כיצד להמשיך אחרי המהלך הצבאי העצים בחודשים הראשונים למלחמה, כדי להבטיח שהישיגיה הצבאיים לא יישחקו והאיום לא יחזור. גם כאן יש הבדל מהותי: במלחמה הנוכחית ברור שאם חמאס יחזור וישלוט ברצועה יתחדש האיום על שטח ישראל; ב-1982, לאחר ההסכם ליציאת ערפאת ואנשיו מביירות, היה ברור שאלה לא יחזרו – ולא היה איום של ארגונים לבנוניים על צפון הארץ.

התקווה שהסכם מדיני עם לבנון יבטיח שקט, אם הייתה כזו, התפוגגה לאחר רצח בשיר ג'מאיל ב-14 בספטמבר 1982 ולמרות ההסכם שחתמה ישראל עם אחיו ויורשו כנשיא, אמין ג'מאיל, ב-17 במאי 1983. הגם שלא היו כל התקפות על שטח ישראל בחודשים שלאחר המלחמה, וגם לא היו ארגונים לבנוניים שחרטו את המלחמה בישראל על דיגלם, המשיכו הדרג המדיני והצבאי לראות בשהייה בלבנון, כולל במקומות רחוקים עשרות רבות של קילומטרים מגבול ישראל, ערובה להגנת הגליל.

תפיסה זו לא השתנתה גם כשהתברר בהדרגה, בחודשים שלאחר ספטמבר 1982, כי עצם השהות של צה"ל באזורים מיושבים בלבנון, היגררתו לשפע הסכסוכים המקומיים של המדינה המפולגת והחיכוך המתמיד עם האוכלוסייה האזרחית – הם שיוצרים את העוינות כלפיו וכלפי ישראל. אותם לבנונים שהשליכו אורח כסימן של ברכה לשיירות צה"ל שנכנסו ללבנון ביוני 1982, החלו להפעיל מטענים לעבר כוחותיו ככל שחלף הזמן.

"נסיגה היא חולשה"

נימוק בולט להישארות במקום היה החשש מתדמיתה של ישראל אם תיסוג. הוא עלה פעם אחר פעם במחקרו של שמעון גולן, **מביירות לאזור הביטחון**, המתבסס כולו על פרוטוקולים וסיכומים של הדיונים בצמרת הצבא ובמשרד הביטחון באותה עת. כך למשל, במסמך של אמ"ן מחקר מאוקטובר 1982 נטען כי "נסיגה כזאת תיצור לישראל, בעיני הערבים ובעיני ארצות הברית, דימוי של צבא בנסיגה, זאת לאחר שכבר נסוגה חד-צדדית מביירות. היא תתפרש כהודאה בכישלון המדיניות שחתרה להשיג יעדים בסיסיים בלבנון וכהפגנת חולשה וחוסר יכולת לעמוד מול לחצים. בעקבות הנסיגה עלול להיווצר רושם שישראל לא תעצור בקו זה ושהפעלת לחצים נוספים תוכל לאלצה לנסיגות נוספות".⁴

מוטיב זה, שלפיו כל צעד אחורה הוא בגדר הפגנת חולשה שתביא תוקפנות, אפילו יש בו הגיון צבאי וגם אם אין בהישארות הכוחות בשטח שנכבש כדי להשיג מטרה נראית לעין, חוזר לא אחת במלחמות ישראל, ורלבנטי כמובן גם לדיון ביחס לרצועת עזה בימים אלה.

"עד שיחזרו השבויים והנעדרים"

נוספה לנימוק הנסיגה כעדות נתפסת לחולשה אמירה, שגם היא מוכרת עד כאב מהמערכה הנוכחית בזירת עשה: התניית נסיגה בהשבת שבויים, נעדרים, חטופים וגופות החללים, שעליה חזר גם שר הביטחון משה ארנס באפריל 1983.⁵ כמובן שאין להשוות בין המצב בנושא זה ב-1982 למצב חסר התקדים של מאות אזרחים חטופים בידי חמאס, אבל כאז כן עתה עולה החשש שסוגיות השבויים והנעדרים משמשות הצדקה להמשך הפעולה הצבאית, גם אם תועלתה של הפעולה מפוקפקת ואף לעיתים שלילית הן בהיבט הישגי המלחמה והן בהיבט השבויים, הנעדרים והחטופים עצמם.

"הלחץ הצבאי יביא הישגים"

עוד טיעון קבוע הוא, שיש בעצם הישיבה בקווים הקדמיים שאליהם הגיע הצבא בלחימה משום "לחץ צבאי", שיש להמשיכו עד להישג מדיני – גם אם זה אינו נראה בעין. ב-21 באפריל 1983, בעוד קצב הפיגועים – מטענים ומוקשים, ירי, התקפות על מוצבים ומחסומים – נגד חיילי צה"ל בלבנון עולה כל הזמן⁶ ומספר ההרוגים מתקרב לעשרה בחודש, הרמטכ"ל הנכנס משה לוי סיכם דיון על נסיגה חד-צדדית לאוואלי במילים "בעיקרו של דבר מדובר בבעיה מדינית – ישיבת צה"ל בקווים שבהם הוא נמצא נועדה לשרת את המו"מ המדיני ומקנה לישראל יתרונות מדיניים".⁷

"אם נסוגים – אז לא עכשיו ולא עד הסוף"

גם כשהחלו הדיונים על אודות נסיגה חד-צדדית, הגורמים הצבאיים – שמשקלם בדיון, כאז כן עתה, היה מכריע, בהיעדר גורמי תכנון ומטה עצמאיים במשרד הביטחון או בגוף אזרחי אחר – דחפו לנסיגה חלקית בלבד, למרות שקשה היה לציין מהם יתרונותיו של הקו החדש: הוא לא היה בגדר "יציאה מלבנון", ולפיכך לא היה בו כדי לקנות לישראל לגיטימיות בינלאומית לפעולתה או לשכך את ההתנגדות בתוך לבנון להמשך הישארות צה"ל בשטח. הקו החדש גם לא "הגן על הגליל": לא היה אז איום כלשהו על הגליל, וממילא לא היה בידם של הכוחות בקו האוואלי למנוע התארגנות כזו או אחרת בשטח שבו החזיקה ישראל לכאורה. ואכן, אלה השנים שבהן חיזבאללה התחיל להתארגן ככוח ההתנגדות בדרום לבנון, ואף הוציא לפועל את פיגוע הענק המכונה "אסון צור השני" בנובמבר 1983, שגבה מחיר דמים של 56 הרוגים בקרב חיילי צה"ל ואנשי מג"ב ושב"כ.

טיעון זה של "הגנה על הגליל" הושמע פעם אחר פעם, למרות שברור שגם הקו החדש לא ייצור מחסום של ממש, והתארגנויות עוינות יוכלו לפעול מצפון ומדרום לו ואף לעבור דרכו. הוא מתואר כ"רצועת ביטחון" בחסות ישראלית, כולל הפעלת כוחות מקומיים והפרדה מלבנון – ושוב, ללא תכלית ביטחונית ממשית. באפריל 1983 הוציא ראש אג"ת, אלוף אהוד ברק, מסמך שלפיו אם לא יהיה הסכם עם לבנון בתוך חודש, "יהיה צורך לבנות את האזור שמדרום לאוואלי,

ובכלל זה צידון, אך לא הבליטה לכיוון ג'בל ברוך, כאזור ביטחון מנותק מהשלטון בבירות ומקיים את עצמו, בגיבויה של ישראל, עם כוחות צבא ומוסדות שיפוט וגביית מיסים, כאשר כל המעברים ממנו לצפון לבנון מבוקרים ומוגבלים".⁸ מדובר ברצועה רחבה מאוד בלבנון (נהר האוואלי זורם מערבה מהרי השוף ונשפך לים צפונית לצידון, כ-60 קילומטרים צפונה מראש הנקרה), הכוללת ערים (צידון וצור) ואוכלוסייה שיעית, ההופכת בהדרגה עוינת לישראל, אך דברים אלה, שהיו ידועים מראש, לא עלו בנימוקים של ממש אל מול האינרציה של ההתנגדות לנסיגה מלאה. בסופו של דבר, לאחר מאות תקיפות על חיילי צה"ל ועשרות רבות של הרוגים, הושלמה הנסיגה לקו האוואלי ב-4 בספטמבר 1983.

הוויכוח הציבורי ותנועות המחאה

מלחמת לבנון הראשונה הייתה שנויה במחלוקת עוד לפני שפרצה, שכן ההכנות בצה"ל לקראת המלחמה, שהחלו יותר משנה לפני יוני 1982, היו ידועות לרבים. הוויכוח על אודותיה נשזר גם במערכת הבחירות הקשה שנערכה בשנת 1981, ופוליטיקאים מן האופוזיציה, דוגמת הרמטכ"ל לשעבר מרדכי גור, הזהירו כי מדובר במלחמה מיותרת שהישגיה מפוקפקים.

עדות לוויכוח המקדים היה מאמר שפרסם הכתב הצבאי של **ידיעות אחרונות**, עמירם ניר, ביומה השני של המלחמה. כותרתו, "שקט, יורים", מעידה על כי ניר ביקש שקט מן הוויכוח הסוער שקדם לכניסה ללבנון, שכן עכשיו, משנפל הפור, הוויכוח עלול להקשות על החיילים לבצע את משימתם כהלכה ולשוב ממנה בשלום.⁹ עם הזמן, כשהתברר שהמלחמה חרגה בהרבה ממטרתה המוצהרת - הרחקת המחבלים מעבר לטווח הקטיושות (40 קילומטרים) - החרף הוויכוח והיה למחאה של ממש.

ויכוח זה לא דמה בעוצמתו לפילוג הקשה בחברה הישראלית ערב ה-7 באוקטובר, אבל יש קווי דמיון בין שני המצבים: בשניהם באו לידי ביטוי קווי שבר חברתיים מובהקים, פלגנות פוליטית ופוליטיקת זהויות, שקבעה במידה רבה את עמדתם של המחנות גם בנושאים הנראים "מעשיים", דוגמת בעיית הביטחון בצפון המדינה או היחסים בין הרשויות. מערכת הבחירות של 1981 הייתה קשה וארסית לא פחות ממערכות הבחירות שקדמו להקמת הממשלה הנוכחית; גם הדה-לגיטימציה ההדדית של פלגים בחברה לא הייתה פחותה בהרבה.

עוד ב-1982, זמן לא רב לאחר שפרצה, התחדש הוויכוח סביב מהלכי המלחמה. לפני ספטמבר 1982 הזהיר מרדכי גור מכך שישראל קשורה, מסובכת ומעורבת בבירות המזרחית והמערבית, כאשר השיקול הטקטי הוא שמכתיב את הטון הלאומי יותר מאשר השיקולים האסטרטגיים המדיניים הכוללים, והוסיף כי "רק ההיסטוריה תשפוט אם צריך, אפשר ונכון היה להשתלט על ביירות בתנופת ההתקפה הראשונית- כי הממשלה החליטה אחרת ומאז אנו נתונים במלחמת התשה המתבוססת בבזבז צבאי, מדיני ומוסרי".¹⁰ ראש הממשלה מנחם בגין השיב במאמר משלו, שבו קבע מדובר במלחמת אין ברירה עבור החיים של אזרחי ישראל ועבור בני העם היהודי.¹¹

הוויכוח הציבורי החריף עוד לאחר יציאת אש"פ מביירות וטבח סברה ושתילה (16-18 בספטמבר 1982), אירועים שחיזקו את התחושה שהמלחמה הייתה מלכתחילה מלחמת שולל (ככותרת הספר שכתבו עליה לימים זאב שיף ואהוד יערי), ומטרתה האמיתית – סדר חדש בלבנון – הוסתרה מן הציבור. למצער, לדברי המתנגדים, המלחמה מיצתה כבר את הישגיה והיא נמשכת רק מטעמים פוליטיים ואינרציה מחשבתית. שיאה של המחאה המתעצמת היה בהפגנת הענק שהתקיימה אחרי הטבח בסברה ושתילה ("הפגנת ה-400 אלף") בספטמבר 1982, בניצני סרבנות (תנועת "יש גבול") ובדרישה למצות את הדין עם האחראים, שהביאה להקמת ועדת כהן ולהדחתו של אריאל שרון מתפקיד שר הביטחון.

הבולטות הגוברת של סוגיית הנפגעים בשיח על המלחמה

ככל שהתעצמה התחושה שלפיה לצה"ל אין מה לעשות בשטחים שכבש בלבנון ביוני 1982, הלכה המחאה והתמקדה בטענה שהנפגעים בלבנון – כשמונה-עשר הרוגים בחודש בממוצע ועוד פצועים רבים – הם קורבנות של המדיניות הכושלת. עד ספטמבר 1982 לא נרשמו כמעט בנמצא ביטויים לכעס על מספר ההרוגים בלחימה למרות מספרם הלא מבוטל (כ-540 מיוני 1982). שר הביטחון שרון אף ביקש בתחנות הרדיו והטלוויזיה להצניע את הדיווחים על חללי המלחמה.¹²

סוגיית הנפגעים עלתה לכותרות לא רק בשל הטענות כלפי הדרג המדיני, אלא משום שיח הולך וגובר על כשליו של צה"ל עצמו. כך למשל, זכה לבולטות גבוהה זכה דו"ח של הפנטגון שפורסם ב**ווישינגטון טיימס**, שלפיו כ-20% מכלל האבדות של צה"ל במלחמה נגרמו כתוצאה מהפגזות והפצצות ישראליות.¹³

התחושה של מלחמה שיעדיה שנויים במחלוקת, המשכה לא ברור וביצועי צה"ל במהלכה לוקים בחסר, הפכה את עניין הנפגעים למרכזי בשיח הציבורי. בחודשים הבאים הפכה ספירת החללים, כולל שלטים שהונפו דרך קבע בצירי תנועה וליד ביתו של ראש הממשלה מנחם בגין ומנו את מספר החללים מאז תחילת המערכה, לאחד הסמלים הבולטים לתסכול והכעס על מה שיכונה לימים "הבוץ הלבנוני". על פי מקורות רבים, היה לכך משקל רב בהחלטתו של ראש הממשלה בגין לפרוש מתפקידו באוקטובר 1983 – כמעט במקביל לנסיגה לקו האוואלי.

כפי שקרה גם לאחר מלחמת יום הכיפורים, היה לחיילי המילואים, ששבו הביתה בחודשים שלאחר המלחמה ורבים מהם נקראו לתקופות שירות נוספות בלבנון, משקל רב במחאה נגד המשך ההישארות בלבנון. תנועת "שלום עכשיו", שרבים ממייסדיה היו קצינים וחיילים בשירות קרבי במילואים, הייתה גורם בולט במחאה; האירוע שבו זרק יונה אברושמי רימון על צעדת מחאה של התנועה ורצח את אמיל גרינצווייג ז"ל (10 בפברואר 1983) היה לסמל של המאבק המדמם והפילוג בדעת הקהל הישראלית סביב המלחמה.

יחסי ישראל – ארצות הברית

קיים שוני מובהק בין המצב ביוני 1982 לבין אוקטובר 2023: ממשל ריגן התנגד באופן מפורש לפלישה ישראלית ללבנון, ובשנה שלפני פריצת המלחמה היו על כך שיחות רבות בין הנשיא ריגן ואנשי ממשלו לבין ראש הממשלה בגין; ב-7 באוקטובר 2023 התייצבה ארה"ב בכל עוצמתה לצידה של ישראל, הן בתמיכה בהצדקת המלחמה ובמטרתה – הסרת האיום הביטחוני על ישראל והפלת ממשל החמאס בעזה – והן במניעת התפשטות המלחמה לזירות אחרות.

ואולם באספקטים אחרים, ובוודאי ככל שהמלחמה התארכה, יש דמיון בין אז להיום גם בהקשר זה. ממשל ריגן ראה בפלישה הישראלית ללבנון פעולה הנוגדת את האינטרסים שלו – בוודאי ככל שהתארכה והפכה שלהות של קבע – ואנשיו אף הטילו ספק ביעילות הפעולה ובהצלחתה.¹⁴ על רקע זה נזף הנשיא ריגן בראש הממשלה בגין בפגישתם בווינגטון, בנימוקים הנשמעים מוכרים מאוד מהתבטאויותיהם של הנשיא ביידן ובכירים בממשל בחודשים האחרונים (אם מחליפים את ברית המועצות באיראן): "הפעולות שלכם בלבנון פגעו באורח חמור ביחסים שלנו עם מדינות ערביות שאנו זקוקים מאוד לשיתוף הפעולה עימן, כדי לעמוד מול איומים חיצוניים ומול האיסלם הרדיקלי הנתמך על ידי ברית המועצות. כתוצאה מכך כוחם של הגורמים הרדיקליים באזור מתחזק". הוא הוסיף באיום מרומז כי "אם ישראל תפעל בניגוד לאינטרסים של ארצות הברית, ייפגעו גם האינטרסים של ישראל"¹⁵

מערכת היחסים הבסיסית בין ממשל ריגן לממשלת בגין היתה טובה לאין ערוך מאשר בין ממשל ביידן לראש הממשלה נתניהו וממשלתו הנוכחית. בימים אלה, הנשיא ובכירים בממשל התבטאו בחריפות כנגד מי שנתפס בעיניהם כגורמים קיצוניים בממשלה ואף דיברו על שנתניהו עצמו הוא מכשול להשגת יעדי המלחמה הראויים בעיני האמריקנים.¹⁶ לפיכך, יש מקום לחשש כי ככל שתתמשך המלחמה וישראל תיתפס כמי שחותרת לכיבוש עזה בניגוד לעמדה האמריקאית המפורשת, ייגרם נזק חמור בהרבה ליחסי ישראל – ארה"ב משנגרם במלחמת לבנון הראשונה.

ההשפעה על צה"ל

למרות הוויכוח הציבורי על פעולה בלבנון לפני המלחמה, הלגיטימציה הציבורית לפעולה ביוני 1982 הייתה גבוהה, וההתייבבות למילואים, שהיוו את עיקר הכוח המתמך שנכנס ללבנון, הייתה מלאה. רוב חיילי המילואים נשארו מגויסים עד אחרי יציאת אש"פ מביירות; רבים מהם גויסו בתוך חודשים משחרורם לתקופות נוספות של כחודש, להחזקת השטח הנרחב שנכבש בלבנון. יחידות רבות אף עברו שני סבבים נוספים כאלה (בנוסף לשירות של כשלושה חודשים עם פרוץ המלחמה) עד לנסיגה לאוואלי באוקטובר 1983.

העומס על המילואים עלה פעם אחר פעם בדיוני הדרגים הבכירים באותה עת. לעומת זאת, השפעות אחרות על צה"ל לא נדונו, לפחות בדיונים שפרטיהם פורסמו מאז. המחלוקות על אודות יעדי המלחמה והסתרתם מן הציבור, התמשכותה, ומצבו של הצבא בתקופה שלאחר

ספטמבר 1982 – ללא מטרה צבאית של ממש, מתחכך באוכלוסייה אזרחית עוינת וסופג פיגועים רבים – נשארו ברובן בשורות הצבא עצמו. ואולם היו להן השלכות על המערכים השונים בצה"ל, באופן שהגיע לכדי משבר של ממש בשנים שלאחר 1982. ואולם גם התופעות שברור שהתרחשו (המשבר בצבא הקבע באמצע שנות השמונים) יוחסו במחקרים הפנים-צבאיים לגורמים אחרים, כפי שנראה בהמשך.

לכן קשה למצוא תימוכין מוצקים לתחושה הזכורה היטב למפקדים בסדיר ובמילואים באותה תקופה, שלפיה לשהות בלבנון, לתחושת הדשדוש הצבאי, היעדר המטרה וריבוי הנפגעים מחד גיסא, והוויכוח בעורף מאידך גיסא, הייתה השפעה ניכרת ושלילית על המוטיבציה להתנדבות לקצונה, המשך השירות בקבע או ההתייצבות לשירות מילואים בלבנון בפעם השנייה והשלישית, לאחר תקופת המילואים הראשונה במלחמה עצמה.

מחלוקות בין קצינים בכירים לדרג המדיני ובתוך צה"ל עצמו

בזמן המצור על ביירות, עוד קודם ליציאת אש"פ, היו מספר אירועים שהעידו על תחושה לא נוחה בקרב מפקדים בכירים ממטרות המלחמה וניהולה ומהתנהלותו של שר הביטחון שרון. הפרשה הידועה ביותר הייתה זו הקשורה לאל"מ אלי גבע, מח"ט שריון וקצין שהצטיין בקרבות הבלימה במלחמת יום הכיפורים. גבע ביקש לשחררו מתפקיד מח"ט שכן לא האמין בנחיצות הכניסה למערב ביירות, אם כי אמר שיהיה מוכן לתפקד כלוחם.¹⁷ הוא טען כי הממשלה לא ידעה באיזה שלב לחדול את הלחימה, ואם כי האמין בצדקת המלחמה מלכתחילה, חשד בכנותן של סיבות אחרות שלמענן צה"ל ספג קורבנות רבים ובראש וראשונה היומרה לקבוע מי ישלוט בלבנון.¹⁸ פרשת גבע, שהודח משירות, ובצידה עצומה חתומה על ידי אלף אנשי מילואים נגד השירות בלבנון וכן בקשת ההתפטרות של מפקד פו"ם (המכללה הבין-זרועית לפיקוד ומטה) דאז, עמרם מצנע, כהבעת אי-אמון מוצהרת בשר הביטחון, היו גורמים בעלי משמעות בהתעצמותה של המחאה נגד המלחמה.

הדשדוש הביא להאשמות הדדיות בין הדרג המדיני לצבא: שרון חש שצה"ל לא גרף את ההישג שהתחייב לו בפניו, ואילו קצינים שלא הזדהו בשמם אמרו לתקשורת הזרה כי קבלת ההחלטות הישראלית נשענה על שיקולים פוליטיים (ספציפית, השר שרון הואשם כי הוא דוחף את הדרג המדיני לפעולה במערב לבנון, שאיש מלבדו לא רצה בה, תוך המתנה של שבועות ארוכים שגבו מחיר אבדות מיותר) ויצרה בלבול ביחידות.¹⁹ גם התחושה שמתקרבת חקירה של המלחמה, כפי שאכן קרה בהקמת ועדת השופט כהן ("וועדת החקירה לחקירת האירועים במחנות הפליטים בביירות") עוררה מתח בין שרון לבין מפקדים בכירים, שחששו כי שרון יפקיר אותם בשלב וועדת החקירה ביום שאחרי.²⁰

השתקפות המחלוקת הפוליטית והשחיקה בגיוס המילואים וב"סרבנות האפורה"

ככל שהתארכה השהייה בלבנון ויחידות מילואים קרביות, ששירתו מספר חודשים בחלק הראשון של המערכה, נקראו לתקופות שירות נוספות במהלך 1983, גברה ההתנגדות הפנימית לשירות בלבנון ביחידות אלה. רובה בא לידי ביטוי ב"סרבנות אפורה", הזכורה היטב למפקדי מילואים מאותו זמן אך קשה לכמתה, שכן העובדה שיחידות אלה היו מאוישות בשיעור גבוה בהרבה מהתקן אפשרה למפקדים לשחרר משירות את מי שלא רצה להיקרא ועדיין לעמוד במשימותיהם.

פרשה שזכתה לפרסום רב, אם כי מוטעה ואף מוכוון פוליטית, הייתה פרשת "החטיבה שלא גויסה" – חטיבת הצנחנים במילואים הצפונית (היום חטיבה 226). כשביקש הפיקוד לגייס את החטיבה לשירות מילואים נוסף בעת ההכנות לפריצה למערב ביירות, אמר המח"ט יאיר עוגן לרמטכ"ל כי "לדעתי, החטיבה תקבל את גיוסה בצורה קשה. האנשים רק עכשיו השתחררו, והמשימה היא בעייתית".²¹ למרות שהחטיבה גויסה בסופו של דבר, שרון השתמש באמירה זו כדי לטעון שהחטיבה לא גויסה בגלל התנגדות חייליה למלחמה, והציג זאת כדוגמה לפוליטיזציה של השירות הצבאי על ידי מתנגדיו. אמנם היה זה טיעון שקרי, אך יש בו כדי להעיד עד כמה היה שירות המילואים חלק מן המחלוקת על המשך הלחימה בלבנון, ועד כמה שימש את כל הצדדים לניגוח הדדי.

העומס על אנשי המילואים בא לידי ביטוי בדיוני קבלת ההחלטות בצה"ל ובדרג המדיני. כך למשל קבע ראש אמ"ן, במסמך ממאי 1983, כי "ברקע ההחלטות יש לשקול את העול המתמשך שהפריסה הנוכחית בלבנון מטילות על החברה הישראלית ועל צה"ל בתחומי הנפגעים, אורך שחרור המילואים, הפגיעה המתמשכת באימונם, תקציב צה"ל והשחיקה האפשרית במוטיבציה של סדירים ושל חיילי מילואים".²² משה ארנס, שר הביטחון בעת הנסיגה לאוואלי, אף ביקש ביולי 1983 שיציגו לו חלופות לשירותם של אנשי מילואים, בשל העומס הרב המוטל עליהם.²³

למרות שצה"ל לא הודה מעולם בקיומה של "סרבנות אפורה" או בחשש מפני סרבנות שירות בלבנון, אפשר ללמוד על השיח סביב סוגיות אלה מראיון חג שהעניק הרמטכ"ל לוי **לידיעות אחרונות**: השאלה הראשונה שנשאל נגעה לקיצור משך שירות המילואים (תשובתו הייתה "לא הייתי מדבר על קיצור") ועל תופעת הסרבנות ("גם סרבן מלחמה אחד מדאיג אותי").²⁴

כאמור, אין נתונים על היקפה של "הסרבנות האפורה" בשנים 1983–1985, אם כי אין ספק שהייתה כזו, ובמספרים לא מבטלים. הייתה לכך השפעה ברורה על ההחלטות: המטרה המוצהרת של נסיגה לאוואלי הייתה לצמצם את השטח שבשליטת צה"ל, כדי להקטין את סדר הכוחות המוצבים בו ובראשם אנשי המילואים, וכן את מספר הנפגעים בקרב הכוחות.²⁵ לימים ייחס ארנס את ההחלטה על אודות הנסיגה להשפעה של אנשי המילואים.²⁶ מ-1985 והלאה שירת מספר זעום של אנשי מילואים ברצועת הביטחון בלבנון; יש הטוענים שזו הייתה אחת הסיבות להמשך ההישארות שם, שכן "קהילת לבנון" מנתה מספר לא גדול של לוחמים בסדיר ובני משפחותיהם.

בכל מקרה, ברור שבאותה תקופה באו לידי ביטוי פניה השונים של תופעת המילואים בצה"ל, כמבטאת באופן מובהק את היותו "צבא העם" בכל המובנים. המילואים מאפשרים לצה"ל להיות צבא קטן יחסית בשגרה וגדול בחירום; בה בעת, בהיותם אזרחים-חיילים, הם מכריחים את המערכת להתחשב בשיקולים כלכליים, חברתיים ופוליטיים שהייתה מעדיפה להתעלם מהם. יש להניח כי פנים אלה השפיעו לא רק על ההחלטות ביחס ללבנון, אלא גם על המגמה, שנוסף לה ההסכם הכספי בין מערכת הביטחון למשרד האוצר ב-1985, לצמצם מאוד את היקף ימי המילואים שצה"ל משתמש בהם בפועל ולהישען יותר על הצבא הסדיר.

השפעת המחלוקות על ההתנדבות לקצונה והמשך השירות בקבע

בצה"ל לא מכירים בשהות בלבנון לאחר אוקטובר 1982 כאחד הגורמים למשבר הגדול בצבא הקבע באמצע שנות השמונים. מחקרו הגדול של תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל בסוגיה זו, הנשען כולו על מקורות צבאיים – סקרים של מחלקת מדעי ההתנהגות באגף כוח האדם (אכ"א; ממד"ה), מסמכי מטה באכ"א ומסמכים המציגים את עיסוק הפיקוד הבכיר בסוגיה – קבע חד-משמעית כי "חשוב לציין כי בניגוד לתפיסה הרווחת בצה"ל של ימינו, ולפיה גורם מרכזי למשבר של 1985-1986 היה תפקוד צה"ל במבצע שלום הגליל ב-1982, אין קשר ישיר בין האירועים. כפי שצוין, הסקר שנערך אחרי המלחמה הראה כי אנשי הקבע גאים בתפקוד צה"ל ובעשייתם במלחמה. היה ויכוח ציבורי נרחב על נחיצות המלחמה ובהמשך על הצורך בשהייה בלבנון, אך הטענות היו מול הדרג המדיני, ולא מול צה"ל על תפקודו בלחימה. המשבר החל שנתיים לאחר המלחמה עם הקיצוץ הגדול בתקציב הביטחון (קיצוץ הקשור להגדלת היקף ההוצאות לביטחון עקב המלחמה והשהייה בלבנון)".²⁷

מחקרו של פינקל הוא רציני ומעמיק, ואולם יש לציין כי הסקר שאליו הוא מתייחס נערך בנובמבר 1982, מייד לאחר השלב הראשון במלחמה, והוא מתייחס **ללחימת היחידות בשלב זה**. צה"ל לא חקר (או לפחות המחקר לא הוזכר אצל פינקל או במקורות גלויים אחרים) את השפעתה של "תקופת הדשדוש" מאוקטובר 1982 והלאה, שבמהלכה הצבא בעיקר ספג, ולא נהנה מתחושה אמיתית של הישג. גם הוא מציין את המלחמה כגורם משפיע על החתימה לשירות קבע,²⁸ אך היא אחרונה ברשימת הגורמים שאותם חקרה המערכת הצבאית, אולי בגלל רגישות הנושא.

כך או כך, משבר היה גם היה. ב-1986 כותב מפקד מפקדת חילות השדה אורי שגיא: "התנדבות הקצונה הזוטר (סרן, רס"ן) להמשך שירות קבע נמצאת במשבר ובירידה מדאיגה". בין היתר הוצג כי איש תפקידי הרס"ן בקצינים שדרגתם אכן היא רב-סרן הוא 36% בלבד, וכי הפער מקבל מענה באיזון רחב של קצינים בדרגת סרן ואף סגן.²⁹

הנכונות להארכת חתימה צנחה בין 1984 ל-1986 מ-60% ל-38%, ותמיכת בן או בת הזוג בהמשך השירות בקבע רשמה צניחה מ-70% בשנים 1979-80 ל-40% בשנים 1983 – 1986. דו"ח ממד"ה בנושא ציין ארבעה גורמים הפוגעים ברצון הקצינים להמשיך בשירות:

עמימות לגבי עתידם, הנובעת מאי-עמידה בסיכומים לגבי המשך שירותם; עומס ושחיקה; פגיעה בתדמית וביוקרה – אחרי מבצע שלום הגליל - רוטציה והישגיות; והלחץ להצליח מהר, הגורמים למפקדים להימנע מפעילות שתוצאותיה יגיעו רק אחרי סיום תפקידם.³⁰

באורח מעניין, גובה השכר או הפיתויים בשוק האזרחי (שסבל גם הוא באותן שנים, בשל הצעדים הקיצוניים בתכנית הייצוב של משרד האוצר ליציאה מן המשבר הכלכלי הגדול של ראשית – אמצע העשור) אינם מופיעים ברשימה זו. כל הגורמים שמונה דו"ח ממד"ה נוגעים לתרבות הארגונית של צה"ל ולתדמיתו, תוך התייחסות ישירה לכך שתדמית זו נשחקה ב"שנות הדשדוש" בלבנון. יש בכך כדי להעלות ספק בדבר הקביעה הנחרצת כי הגורמים למשבר הקבע היו כלכליים בלבד, ולשהות המסוכנת, חסרת התכלית והתהילה בלבנון לא הייתה השפעה על המוטיבציה להמשיך בשירות.

עוד אלמנט שלא יישמע זר לעוסקים בנושא הוא התכחשותה של הצמרת הצה"לית לעצם העובדה שיש משבר. פינקל הזכיר אמירה מתוך זיכרונותיו של אלוף מתן וילנאי, שנכנס לתפקידו כראש אכ"א, כי כאשר הופצה בהנחייתו של וילנאי למספר מצומצם של אלופי המטכ"ל חוברת עם כריכה שכותרתה "צבא הקבע – משבר", הנחה הרמטכ"ל משה לוי לגנוז אותה (וילנאי סירב). פינקל אף הזכיר תצלום של שער החוברת ופתק בכתב ידו של לוי השואל את ראש אכ"א "מה זה?"³¹ בראיון לגל"צ הסכים לוי עם הטענה כי אכן קיימת רתיעה מסוימת מיציאה לקורס קצינים, אך טען שאין לכך קשר לשחיקה במהלך מלחמה והסביר כי "בדיקה שערך צה"ל הראתה שתהליך זה החל זמן רב קודם למלחמה בלבנון ואינו דווקא פועל יוצא ממנה".³²

אז והיום / בין לבנון לרצועת עזה

אין, כמובן, הקבלה מוחלטת בין מצבים היסטוריים שונים. ואולם בחינה של "תקופת הדשדוש" בלבנון לאחר נסיגת אש"פ מביירות, ובמיוחד בשנה שבין אירוע זה לנסיגת כוחות צה"ל אל מדרום לאוואלי, מעלה קווי דמיון לא מעטים להשפעתו הניכרת עד כה ולהשלכותיו לעתיד של מצב הלחימה המתמשך ברצועת עזה, שבו מצויה ישראל מאז ה-7 באוקטובר 2023. כיום, כשישראל עומדת בפני הכרעות כבדות משקל, יש תועלת רבה בבחינה של קווי דמיון אלה ושל השפעתן של החלטות שהתקבלו או שהממשלה נמנעה מלקבלן, על מנת להימנע מהתופעות השליליות שצצו אז ואשר השפיעו לרעה על צה"ל ועל מצבה המדיני, הביטחוני והחברתי של ישראל, והן ניכרות גם בעת הנוכחית.

אפילו ההבדל הגדול בין אז לעכשיו – העובדה שהיה קונצנזוס מוחלט סביב הצורך ואף החובה לצאת למלחמת "חרבות ברזל" – מיטשטש עקב הוויכוח המתעצם בחודשים האחרונים לגבי מטרותיה של הלחימה וניהולה וכן לנוכח הפילוג בחברה בישראל סביב סוגיות פוליטיות-אזרחיות שונות קודם למלחמה. הטינה ההדדית בין חלקים בחברה והנטייה להמשיג את המציאות ולשפוט את הצעדים של הממשלה ומערכת הביטחון על פי הזהות החברתית-

פוליטית, נכחו אז כשם שהיא קיימת כיום. ככל שחולף הזמן, משתלבים זה בזה הוויכוח הפוליטי-זהותי והוויכוח על המלחמה, מטרותיה ומהלכה, ומקשים מאוד על יצירת קונצנזוס למהלכים נדרשים. עם הזמן, גם מתעצמת המחאה נגד מדיניות הממשלה (אז ההישארות בלבנון, היום העיכוב בסיכום עסקה לשחרור החטופים, ומה שנתפס כשיקולים פוליטיים בניהול המלחמה) ומה שהמוחים מעריכים כ"חטאי יסוד" שיש לדרוש את מימוש המחיר הפוליטי והאישי הקשור בהם (ב-1982 עצם היציאה למלחמה שנויה במחלוקת והסתרת מטרותיה האמיתיות מן הציבור, היום מחדלי ה-7 באוקטובר).

נימוקים ששימשו את המערכת המדינית-ביטחונית לדחייתם של צעדים נדרשים, ובראשם הנסיגה מן הקווים שאליו הגיע צה"ל בשלב הראשון של הלחימה בלבנון, דומים עד כדי זהות לאלה שהמערכת הנוכחית משתמשת בהם אל מול המבוי הסתום המסתמן ברצועת עזה. התפיסה שלפיה נסיגה מקווים אלה, גם אם אינם תורמים להשגת המשימה הביטחונית, מלווה את ההחלטות של ישראל מקדמת דנא (וראו גם המשך האחיזה הפיסית בקו תעלת סואץ מ-1967, למרות חוסר ההיגיון הטקטי שבישיבה על המכשול עצמו, בניגוד לשליטה עליו).

הנימוק שנסיגה חד-צדדית תיתפס כחולשה, הטענה המופרכת שיש בקו שהושג משום הגנה על גבול המרוחק ממנו, וההתעלמות ממשמעותה של האחיזה בשטח על פריסת הכוחות, שחיקת הכוחות בסדיר ובמילואים ועלייתה של סוגיית הנפגעים למרכז סדר היום משום שיש תחושה הולכת וגוברת שהם נפגעים לשווא – כל אלה נשמעו וניכרו אז וניכרים גם עתה, הן לגבי רצועת עזה והן לגבי מערכה אפשרית בלבנון, שתכלול תמרון קרקעי לכיבוש שטח ויצירת "רצועת ביטחון" פעם נוספת (וראו למשל, דבריו של ח"כ אביגדור ליברמן, שלפיהם "ישראל חייבת להישאר 50 שנה בין הליטני לגבול").³³

בשורות הצבא עצמו ניכרות כבר עכשיו, ועלולות לבלוט עוד יותר בזמן הקרוב, תופעות שליליות שבלטו גם ב-3-1982 ביחס ללבנון: מפקדי שטח היוצאים בגלוי נגד החלטות או אי-החלטות של הפיקוד הבכיר, ונגד אי-קבלת אחריות של הדרג הבכיר על מחדליו;³⁴ משבר אמון בין הפיקוד הצבאי לדרג המדיני, וטענה מבוססת לפוליטיזציה של קבלת ההחלטות;³⁵ "סרבנות אפורה" בקרב כוחות המילואים, סימני משבר בהמשך החתימה לקבע ואמון ציבור פוחת בכך שהצבא ישיג את יעדיו. סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי ממאי 2024 הצביע על אודות צניחה של ממש באמון הציבור כי צה"ל ישיג את יעדיו, לרמה של 61% לעומת למעלה מ-90% בעת פתיחת המלחמה.³⁶ בנוסף, על פי נתוני אכ"א מסוף מאי 2024, רק 42% מקציני הקבע היו מעוניינים לחתום על המשך שירות, לעומת 49% לפני המלחמה.³⁷

המשך הפעולה הצבאית וההישארות בשטח, בניגוד לדעתו של הממשל האמריקאי, מחריפים את המתח בין וושינגטון לירושלים – התפתחות שבעת הנוכחית נודעת לה משמעות חריפה בהרבה משהייתה ב-1982 ולאחריה. ישראל זקוקה לארצות הברית כדי למנוע התרחבות של המלחמה, שכבר היום היא מערכה אזורית אך בזירות שאינן עזה היקפה עדיין מוגבל יחסית, לכדי מלחמה כוללת את מול "ציר ההתנגדות" האיראני, וכדי לעמוד במלחמה כזו אם תתרחש.

המשך הלחימה מתוך אינרציה מחשבתית, שיקולים פוליטיים והימנעות מקבלת החלטות על "היום שאחרי" עלולים לפגוע קשות גם בהיבט חיוני זה לביטחונה של ישראל.

ובעיקר, מה שמונח על כף המאזניים היום חמור בהרבה מן המצב בראשית שנות השמונים. ישראל עומדת בפני סכנה מוחשית של הפיכתה ל"מדינה מצורעת", שעמדותיה וצדקתה נדחות על ידי המוסדות הבינלאומיים ועל ידי דעת הקהל במערב. יש לכך השלכות על עצם הצדקת קיומה, יחסי הסחר והתרבות עימה ועוד יסודות מובהקים של הביטחון הלאומי. היעדר המעטפת המדינית, והאינרציה של הפעולה הצבאית, עלולים להביא התרחבות המערכה לכדי מלחמה אזורית בהיקף נרחב עוד יותר, ללא תמיכה אמריקאית במהלכים ישראלים אפשריים (מערכה עצימה יזומה בלבנון, למשל), ובמחיר כבד מאוד הן לצה"ל והן לעורף.

סוגיית החטופים, אירוע כואב ורב-משמעות המערער את התפיסה הבסיסית של אחריות המדינה לאזרחיה – שלא הייתה לו מקבילה באף המלחמה קודמת, כולל מלחמת לבנון הראשונה – מעיב עוד יותר על התמונה. ובתוך ישראל עצמה מעמיק הקיטוב, והוא מלווה בתחושת חוסר תוחלת מן המצב, אובדן תחושת הביטחון הפיסי גם בתוך גבולות ישראל וחששות לעצם קיומה בעתיד.

מצב זה מחייב חשיבה עמוקה וקבלת החלטות מתוך אחריות לאומית והכרה בחומרת המצב. לימוד מטעויות העבר, כולל מקווי הדמיון בין המצב הנוכחי לבין המצב בחזית לבנון בסוף 1982 והלאה, הוא תנאי הכרחי לחשיבה שכזו.

¹ דברי שר החוץ יצחק שמיר בישיבת הכנסת, 11.5.1983
https://knesset.gov.il/tql/knesset_new/knesset10/HTML_27_03_2012_05-50-30-PM/19830511@19830511001@001.html

² למשל של קבוצת הפייסבוק "סיפורים מלבנון – מה שקרה במוצבים".
³ צה"ל, המחלקה להיסטוריה, "המערכה ברצועת הביטחון", 2021

⁴ אמ"ן מחקר מחלקת בסיס ובקרה, **נייר בקרה – נסיגה ישראלית חד-צדדית בלבנון, מדוע לא**, 31.10.1982. מצוטט מתוך שמעון גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, מודן הוצאה לאור, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2019, עמ' 17 – 18.

⁵ גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 29.

⁶ בשלושת השבועות הראשונים של יוני בלבד היו 61 ניסיונות פיגוע, כלומר כשלושה ביום בממוצע. גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 50.

⁷ גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 33.

⁸ גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 34.

⁹ עמירם ניר, "שקט, יורים", **ידיעות אחרונות**, 6 ביוני 1982.

¹⁰ מוטה גור, "ביירות-אתמול והיום", **ידיעות אחרונות**, 9 באוגוסט, 1982.

¹¹ אראל גינאי, "הנעלמים הגדולים-דרכו של ערפאת ויחסינו עם ארה"ב", **ידיעות אחרונות**, 20 באוגוסט, 1982.

¹² אהרון בכר. "כך ברחו האינטליגנציה ממחנהו של בגין". **ידיעות אחרונות**, 30.12.83.

¹³ זאב ברק, "במלחמת לבנון פעל צה"ל כהמון כושל, חסר משמעת וגרם לעצמו לאבדות כבדות", **ידיעות אחרונות**, 28 באוגוסט, 1984.

¹⁴ זכי שלום, "הדיאלוג הישראלי – אמריקאי בראשיתה של מלחמת לבנון הראשונה – רקע, מהלכים ולקחים", המכון למחקרי ביטחון לאומי, **עדן אסטרטגי**, אפריל 2020

https://www.inss.org.il/he/strategic_assessment/israeli-american-dialog/
¹⁵ שלום, שם

¹⁶ אמיר תיבון, "ביידן: יש את כל הסיבות לחשוש שנתניהו מאריך את המלחמה משיקולים פוליטיים", **הארץ**, 4 ביוני 2024

<https://www.haaretz.co.il/news/politics/2024-06-04/ty-article/0000018f-e31e-da42-a1ef-fb9e8bd00000>

¹⁷ איתן הבר, "הקצין שהוזנק לצמרת סולם הדרגות בצה"ל, נענה לצו ליבו וביקש לשחררו מן החובה", **ידיעות אחרונות**, 27 ביולי, 1982.

¹⁸ איתן הבר, "אם שר הביטחון והרמטכ"ל מתקשים לגייס חטיבת מילואים מסוימת- זהו דבר נורא שאסור שיקרה לנו". **ידיעות אחרונות**, 26 בספטמבר, 1982.

¹⁹ זאב ברק, "במלחמת לבנון פעל צה"ל כהמון כושל, חסר משמעת וגרם לעצמו לאבדות כבדות", **ידיעות אחרונות**, 28 באוגוסט, 1984.

²⁰ איתן הבר, "כרסום באמון בין שרון למפקדי הצבא". **ידיעות אחרונות**, 1 באוקטובר, 1982.

²¹ יעקב ארז, "סיפורה של החטיבה שלא גויסה", **מעריב**, 22 באוקטובר, 1982.

²² גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 35.

²³ גולן, **מבירות לאזור הביטחון**, עמ' 59.

²⁴ איתן הבר, "הרמטכ"ל: הדרישה ליציאת הסורים מחזקת רצונם להישאר", **ידיעות אחרונות**, 7 בספטמבר, 1983.

²⁵ יאיר עמיקם, "קו ארנס", **ידיעות אחרונות**, 16 בספטמבר, 1983.

²⁶ עפר שלח, **המגש והכסף**, זמורה ביתן דביר, 2003, עמ' 12.

²⁷ תא"ל (מיל.) ד"ר מאיר פינקל, **משבר הקבע הגדול של שנות ה-80**, מרכז דדו, יולי 2023, עמ' 70.

²⁸ פינקל, **משבר הקבע הגדול של שנות ה-80**, עמ' 11.

²⁹ פינקל, **משבר הקבע הגדול של שנות ה-80**, עמ' 47.

³⁰ פינקל, **משבר הקבע הגדול של שנות ה-80**, עמ' 42.

³¹ פינקל, **משבר הקבע הגדול של שנות ה-80**, עמ' 125.

³² "מלחמה בטרור מחייבת הרבה אורך רוח". **ידיעות אחרונות**, 30 בספטמבר, 1984.

³³ **וואלה**, 7.2.2024.

³⁴ אל"מ חנוך דאובה, "צה"ל לא למד דבר – והמחדל נמשך גם בלחימה ברצועת עזה", N12, 29 במאי, 2024.

https://www.mako.co.il/news-columns/2024_q2/Article-6736c6e7f3ebf81027.htm?Partner=searchResults

וכן יוסי יהושע, "אני זה שנכשל? האחרים למחדל עדיין בתפקיד" - העימות בין האלוף לרמטכ"ל", YNET, 4 ביוני, 2024 <https://www.ynet.co.il/news/article/yokra13950601>

³⁵ ניר דבורי, "הבקשה של הרמטכ"ל מנתניהו שלא נענתה: 'אנחנו שוחקים את כל ההישגים'", N12, 1 במאי, 2024 https://www.mako.co.il/news-military/2024_q2/Article-c8f1b39e9253f81027.htm

³⁶ המכון למחקרי ביטחון לאומי, ממצאי סקר "חרבות ברזל" – מאי 2024

<https://www.inss.org.il/he/publication/may2024/>

³⁷ יוסי יהושע, "משבר הקצינים", **ידיעות אחרונות**, 31 במאי, 2024.